

2010

þÿ — ´ ¿ ³ ¼ ± Ä ¹ º ® Ñ · ¼ ± Ñ ¯ ± Ä ¿ Å ² ¹ ²
þÿ Ä É ½ ¨ ± » ¼ Î ½ Ñ Ä · ½ ÿ Á , ì ´ ¿ ¾ · ±

Martzelos, Georgios

þÿ • ° ´ . . ¿ Å Á ½ ± Á ¬

<http://hdl.handle.net/11728/7605>

Downloaded from HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository

Η ΔΟΓΜΑΤΙΚΗ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ ΤΩΝ ΨΑΛΜΩΝ ΣΤΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Εισαγωγή

Ένα από τα σημαντικότερα βιβλία της Π. Διαθήκης που συνέβαλε καθοριστικά στην ανάπτυξη και διαμόρφωση του ορθοδόξου δόγματος, είναι αναμφίβολα το βιβλίο των *Ψαλμών*, το οποίο εκτός από τον προφητικό και ηθικο-παιδαγωγικό χαρακτήρα του, όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Θεοδώρητος Κύρου, «δογματικήν προσφέρει διδασκαλίαν»¹. Θα πρέπει μάλιστα να τονίσουμε ότι η συμβολή του βιβλίου αυτού στην ανάπτυξη και διαμόρφωση του ορθοδόξου δόγματος είναι πολύ μεγαλύτερη σε σχέση με άλλα βιβλία της Π. Διαθήκης.

Στο σημείο αυτό όμως τίθεται εύλογα το ερώτημα: Ποιός είναι ο λόγος, για τον οποίο το βιβλίο των *Ψαλμών* προσδιορίζει, και μάλιστα, όπως τονίσαμε, καθοριστικά, την πορεία αναπτύξεως του ορθοδόξου δόγματος, και πού οφείλεται εν προκειμένω αυτός ο καθοριστικός ρόλος του;

Για να απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας κατ' αρχήν τη δογματική ενότητα μεταξύ Παλαιάς και Καινής Διαθήκης μέσα στην ορθόδοξη παράδοση. Κατά τους πατέρες της Εκκλησίας η Π. Διαθήκη δεν θεωρείται αυτόνομη και ανεξάρτητη από την Κ. Διαθήκη και την εν Χριστώ αποκάλυψη, όπως συμβαίνει δυστυχώς σήμερα κυρίως μεταξύ ορισμένων Προτεσταντών². Κατανοείται και αξιολογείται μόνο υπό το πρίσμα της εν Χριστώ αποκαλύψεως και σε στενή και άρρηκτη σχέση με την Κ. Διαθήκη³. Γι' αυτό ήδη από τα πρώτα βήματα της χριστιανικής Εκκλησίας η Π. Διαθήκη (ο Νόμος και οι Προφήται) θεωρήθηκε ως το βιβλίο που εξαγγέλλει το πρόσωπο, το έργο και τη διδασκαλία του Χριστού⁴. Υπό την έννοια αυτή οτιδήποτε συνδέεται με το πρόσωπο του Χριστού αποτέλεσε για την Εκκλησία όχι μόνο την πλήρωση αλλά και την κλείδα κατανόησεως της Π. Διαθήκης. Έτσι η Π. Διαθήκη δεν ήταν πλέον για

¹ Βλ. Θεοδώρητου Κύρου, *Ερμηνεία εις τους Ψαλμούς*, PG 80, 861 B.

² Βλ. χαρακτηριστικά G. von Rad, *Theologie des Alten Testaments*, Bd. II (Die Theologie der prophetischen Überlieferung Israels), Chr. Kaiser Verlag, München ²1961, σ. 329 κ.ε.: W. Zimmerli, *Grundriß der alttestamentlichen Theologie*, Zweite durchgesehene und erweiterte Auflage, Εκδ. W. Kohlhammer, Stuttgart – Berlin – Köln – Mainz 1975, σ. 78 εξ.: 84 κ.ε.: 161 κ.ε.

³ Για την άρρηκτη σχέση μεταξύ Παλαιάς και Καινής Διαθήκης βλ. τις πολύ αξιόλογες και τεκμηριωμένες θέσεις του Στ. Ε. Καλαντζάκη, *Εισαγωγή στην Παλαιά Διαθήκη*, Εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 70 κ.ε.

⁴ Βλ. *Iw.* 1, 45 «eØr...skei F...lippoj tØn Naqana³/4l ka^ lšgei aÜtù, •On œgrayen MwäsÁj TMn tù nØmJ ka^ of profÁtai eØr»kamen, 'Ihsoàn ufØn toà 'Iws³/4f tØn œpØ Nazaršt».

την Εκκλησία το βιβλίο των Ιουδαίων αλλά το βιβλίο των Χριστιανών, που ακριβώς για το λόγο αυτό, όπως είναι γνωστό, διαβαζόταν στις λατρευτικές συνάξεις μαζί με τα Ευαγγέλια και τις Επιστολές των αποστόλων⁵. Η χριστολογική και κατ' επέκταση η τριαδολογική κατανόηση της Π. Διαθήκης αποτελούσε πλέον το κριτήριο διαφοροποιήσεως της χριστιανικής Εκκλησίας από την ιουδαϊκή κοινότητα⁶. Παλαιά και Καινή Διαθήκη αποτελούσαν για την Εκκλησία μια αδιάσπαστη ενότητα και αυτό συνιστούσε μια αξιωματική αρχή που ήταν διαχρονικά αποδεκτή όχι μόνο από τους ορθοδόξους αλλά ακόμη και από τους αιρετικούς. Ήδη ο Ωριγένης στην προσπάθειά του να διασφαλίσει την τριαδικότητα του Θεού από το δυναμικό και τροπικό Μοναρχιανισμό της εποχής του με βάση το ευρέως αποδεκτό κατά την προνικαιϊκή περίοδο σύστημα της «υποταγής» (subordinatio) ερμήνευσε τριαδολογικά, καιτοι κατά ιδιάζοντα τρόπο, τα χωρία *Ησ.* 6, 2 («κα^ς seraf^ν efst»)keisan kÚklJ aÚtoà, »x ptšrugej tū ~n^η ka^ς »x ptšrugej tū ~n..., ka^ς ta^ς j m□n dus^η n katekflupton tŌ prŌswpon ka^ς ta^ς j dus^η n katekflupton toÝj pŌdaj ka^ς ta^ς j dus^η n ἑμῶν ἵσταντο») και *Αββ.* 3, 3 («ἑμῶν ἵσταντο ἡ ζωὴν ἡμῶν»), ὥστε να παριστούν και να θεμελιώνουν βιβλικά το ανωτέρω σύστημα της «υποταγής». Τα δύο σεραφεῖμ που είδε ο Ησαΐας στο ὄραμα της κλήσης του στην προφητική διακονία και τα δύο ζῶα της ὁδῆς του Αββακούμ δεν είναι κατ' αὐτόν παρά ο Υἱός και το Ἅγ. Πνεῦμα που βρίσκονται εκατέρωθεν του Πατρός⁷. Είναι χαρακτηριστικό επίσης ὅτι και ο Ἄρειος, προκειμένου να τεκμηριώσει την αιρετική διδασκαλία του για την κτιστότητα του Λόγου, χρησιμοποίησε κυρίως ἕνα χωρίο ὄχι ἀπὸ την Καινή ἀλλὰ ἀπὸ την Π. Διαθήκη: Πρόκειται για το χωρίο των *Παροιμιῶν* «Κύριος ἀκτίσθη με φε³/₄η Ἐδὴν αὐτοῦ e,j aerga aÚtoà» (*Παρ.* 8, 22)⁸. Καὶ βεβαίως ποτέ οἱ πατέρες που τον ἀντιμετώπισαν δεν ἀντέτειναν ὡς ἐπιχείρημα ὅτι δεν πρέπει να χρησιμοποιεῖται ἡ Π. Διαθήκη ὡς βάση για τον καθορισμό της σχέσης μεταξύ Πατρός και Υἱού, ἀκριβῶς γιατί και οἱ ἴδιοι δέχονταν *a priori* καὶ ἀσυζητητὴ την ἐνότητα μεταξύ Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης. Μάλιστα,

⁵ Βλ. Στ. Ε. Καλαντζάκη, ὅπ. παρ., σ. 85 κ.ε.

⁶ Βλ. χαρακτηριστικά Ιουστίνου φιλοσόφου καὶ μάρτυρος, *Προς Τρύφωνα Ἰουδαῖον διάλογος*, 1-142, PG 6, 472 A – 800 D.

⁷ Βλ. Ωριγένης, *Homiliae in visiones Isaiae* 1, 2, PG 13, 221 BC· *Περὶ ἀρχῶν* 1, 3, 4, PG 11, 148 CD. Περισσότερα για το θέμα αὐτό βλ. G. D. Martzelos, «Die Gottesschau des Jesaja in der orthodoxen Überlieferung», στο *Orthodoxes Forum* 22 (2008), Heft 1, σ. 74 κ.ε. καὶ Γ. Δ. Μαρτζέλου, *Ορθόδοξο δόγμα καὶ θεολογικὸς προβληματισμός. Μελετήματα δογματικῆς θεολογίας Α'*, Ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 27 κ.ε.

⁸ Βλ. ἐνδεικτικά Μ. Αθανασίου, *Ὅτι ἡ ἐν Νικαῖα συνόδος ἐωρακῖα την πανουργίαν των περὶ Εὐσέβιον, ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ της Ἀρειανῆς αἰρέσεως τα ὀρισθέντα* 13, PG 25, 445 (437) B· *Προς τοὺς ἐπισκόπους Αἰγύπτου καὶ Λιβύης ἐπιστολὴ ἐγκύκλιος κατὰ Ἀρειανῶν* 17, PG 25, 576 D· *Κατὰ Ἀρειανῶν* 1, 53, PG 26, 121 B· 2, 82, PG 26, 321 A· *Προς Σεραπίωνα* 2, *Κατὰ των λεγόντων κτίσμα τον Υἱόν*, 7, PG 26, 620 A· *Διάλογος ἐν τη κατὰ Νίκαιαν συνόδῳ προς Ἄρειον* (spur.) 14, PG 28, 453 A· *Κατὰ πασῶν αἰρέσεων* (spur.), 3, PG 28, 508 C· Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ πίστεως, Προς Σιμπλίκιον*, PG 45, 137 B· *Κατὰ Ἐννομίον* 1, PG 45, 344 A· 2, PG 45, 516 B.

Παρόμοια χρήση του βιβλίου των *Ψαλμών* γίνεται και από τους αποστόλους. Όπως μας πληροφορεί ο ευαγγελιστής Λουκάς στις *Πράξεις των αποστόλων*, ο απόστολος Παύλος κατά το λόγο του στην Αντιόχεια της Πισιδίας, χρησιμοποιεί τους στίχους *Ψαλμ.* 2, 7 («Ὁς μου ἐστὶν ὁμοιωθεὶς ἡμερῶν γεγεννηκὸς σὺ») και *Ψαλμ.* 15, 10 («Ὁς σου ὁμοιωθεὶς ἡμερῶν διαφορεθῆναι»), τους οποίους κατανοεῖ και ερμηνεύει χριστολογικά, προκειμένου να τεκμηριώσει βιβλικά την προφητική επαγγελία σχετικά με την ἀνάσταση του Χριστοῦ¹¹. Η ἴδια χριστολογική κατανόηση και ερμηνεία του στίχου *Ψαλμ.* 2, 7, καθώς και του στίχου *Ψαλμ.* 109, 4 («Ὁς ἐστὶν ἡμερῶν ἐκείνων ἀποκαταστήσει τὸν Μελχισεδέκ»), ἀπαντᾷ και στην *Προς Εβραίους* ἐπιστολή, για να τονισθεῖ ἡ υπεροχή του Χριστοῦ εἴτε σε σχέση με τους ἀγγέλους¹² εἴτε σε σχέση με τους ἀρχιερεῖς της Π. Διαθήκης¹³.

Κατόπιν τούτων ἦταν φυσικό ἡ χριστολογική και τριαδολογική κατανόηση και ερμηνεία των *Ψαλμών* που ἀπαντᾷ ἤδη στην Κ. Διαθήκη να αποτελέσει για τους πατέρες τὴ βάση για τὴν ἀντιμετώπιση των τριαδολογικών και χριστολογικών ἀιρέσεων και για τὴν ἀνάπτυξη και διαμόρφωση τῆς ορθόδοξης δογματικῆς διδασκαλίας.

Ἀς ἐρθοῦμε ὁμως να δοῦμε ἀναλυτικότερα τὴ δογματικὴ σημασία των *Ψαλμών* στην ορθόδοξη παράδοση και ἐιδικότερα σε σχέση με τὸ τριαδικό και χριστολογικό δόγμα, καθώς και με τὴ διδασκαλία για τὴ γνώση του Θεοῦ.

α) Ἡ συμβολὴ του βιβλίου των *Ψαλμών* στην ἀνάπτυξη και διαμόρφωση του τριαδικοῦ δόγματος

Ἡ χρήση του βιβλίου των *Ψαλμών* ἀπὸ τους πατέρες κατὰ τὴν ἀνάπτυξη και διαμόρφωση του τριαδικοῦ δόγματος συνδέεται στενά με τὴν ἀντιμετώπιση των τριαδολογικών ἀιρέσεων τῆς εποχῆς τους και ἐντάσσεται στη γενικότερη πατερική μέθοδο ἀξιοποίησης τῆς Π. Διαθήκης για τὴ θεμελίωση τῆς ορθόδοξης τριαδολογικῆς διδασκαλίας. Ὅπως ὁ Ἄρειος, για να θεμελιώσει βιβλικά τὴν κτιστότητα του Λόγου, ἐρμήνευε, ὅπως εἶδαμε, τὸ παλαιοδιαθηκικό χωρίο των *Παρ.* 8, 22 με τρόπο που να πλήττεται ἡ φυσικὴ υἰότητα του Υἱοῦ σε σχέση με τὸν Πατέρα, ἐτσι και οἱ πατέρες που ἀντιμετώπισαν τὸν Ἀρειανισμό ἀξιοποίησαν μεταξύ των ἄλλων βιβλίων τῆς Π. Διαθήκης και τὸ βιβλίο των *Ψαλμών* ἐρμηνεύοντας χριστολογικά και τριαδολογικά τὰ χωρία ἐκεῖνα που προσφέρονταν για μιὰ τέτοια ἐρμηνεία, ἐτσι ὥστε να θεμελιώνεται βιβλικά ἡ φυσικὴ υἰότητα και ἐνότητα του Υἱοῦ σε σχέση με τὸν Πατέρα.

¹¹ Βλ. *Πράξ.* 13, 33-34.

¹² Βλ. *Εβρ.* 1, 5.

¹³ Βλ. *Εβρ.* 5, 5.

Είναι χαρακτηριστικό ότι τόσο ο Μ. Αθανάσιος όσο και οι Καππαδόκες πατέρες, προκειμένου να τονίσουν κατά του Αρείου τη φυσική υιότητα και ομοουσιότητα του Υιού σε σχέση με τον Πατέρα, στηρίζονται κατά κόρον στο 2^ο και στον 109^ο ψαλμό. Τόσο ο στίχος *Ψαλμ.* 2, 7 («Ufòj mou e□ sÚ, ^{TM}gē s»meron gegžnnhkē se») όσο και ο στίχος *Ψαλμ.* 109, 3 («^{TM}k gastrōj prō ~wsfōrou ^{TM}gžnnhsē se») κατανοούνται και ερμηνεύονται από το Μ. Αθανάσιο και τους Καππαδόκες τριαδολογικά, ως λόγια που απευθύνονται εκ μέρους του Πατρός προς τον Υιό και υποδηλώνουν την αΐδια και κατά φύση γέννησή του από τον Πατέρα¹⁴. Η προσφυγή του Μ. Αθανασίου και των Καππαδοκών στους ανωτέρω ψαλμικούς στίχους που ερμηνεύονται ως αναφερόμενοι στη γέννηση του Υιού ήταν αναγκαία, προκειμένου να υπογραμμισθεί η αντιαιρεϊανική τους θέση, σύμφωνα με την οποία ο Υιός ως γεννηθείς εκ του Πατρός δεν είναι ποίημα και προϊόν της θείας βουλήσεως, όπως ήθελε ο Άρειος, αλλά «ἴδιον τῆς πατρικῆς οὐσίας... γέννημα» κατά τη χαρακτηριστική έκφραση του Μ. Αθανασίου¹⁵. Με την έννοια αυτή οι ανωτέρω ψαλμικοί στίχοι, υποδηλώνοντας την αΐδια υπαρκτική σχέση μεταξύ Πατρός και Υιού, αποτελούν στα πλαίσια της αντιαιρεϊανικής πολεμικής των πατέρων τρανή απόδειξη της κατά φύση οικειότητας και ομοουσιότητας μεταξύ των δύο αυτών θείων προσώπων.

Εκτός των ανωτέρω ψαλμικών στίχων οι πατέρες του δ' αι. χρησιμοποιούν κατά του Αρείου επίσης κατά κόρον και το στίχο *Ψαλμ.* 109, 1 («E□pen ð KÚrioj tū Kur...J mou· Kērou ^{TM}k dexiīn mou, »wj ἦn qī toÝj ^{TM}cqrouj sou ðropōdion tīn podīn sou») ¹⁶ που είχε χρησιμοποιήσει, όπως είδαμε, ήδη ο Χριστός, για να υποδηλώσει τη θεότητά του. Ο στίχος αυτός υποδηλώνει, όπως τονίζει ο Μ. Αθανάσιος,

¹⁴ Βλ. λ.χ. Μ. Αθανασίου, *Ότι η εν Νικαία σύνοδος εωρακία την πανουργίαν των περί Ευσέβιον, εξέθετο προπόντως και ευσεβώς κατά της Αρειανής αιρέσεως τα ορισθέντα* 13, PG 25, 437 D· 21, PG 25, 453 BC· 26, PG 25, 464 D· *Κατά Αρειανών* 2, 23, PG 26, 196 A· 57, PG 26, 268 B· Μ. Βασιλείου, *Ανατρεπτικός του Απολογητικού του δυσσεβούς Ενωμίου* 2, 8, PG 29, 585 B· 17, PG 29, 608 A· 24, PG 29, 625 C· Γρηγορίου Νύσσης, *Κατά Ενωμίου* 4, PG 45, 632 CD. Πρβλ. Μ. Αθανασίου (αμφιβ.), *Κατά Αρειανών* 4, 24, PG 26, 504 BC· Μ. Βασιλείου (αμφιβ.), *Κατά Ενωμίου* 5, PG 29, 716 AB· Κυρίλλου Αλεξανδρείας, *Η βίβλος των Θησαυρών, Περί της Αγίας και ομοουσίου Τριάδος*, 4, PG 75, 40 C· 10, PG 75, 125 D· 11, PG 75, 161 C· 32, PG 75, 464 B· 477 C· 35, PG 75, 617 C· *Περί Αγίας τε και ομοουσίου Τριάδος* 2, PG 75, 757 B· *Περί της ενανθρωπήσεως του Μονογενοῦς και ότι Χριστός εις και Κύριος*, PG 75, 1221 D.

¹⁵ Βλ. *Κατά Αρειανών* 3, 6, PG 26, 333 A.

¹⁶ Βλ. λ.χ. Μ. Αθανασίου, *Κατά Αρειανών* 2, 13, PG 26, 173 AB· 14, PG 26, 177 A· 16, PG 26, 180 A· *Περί της ενσάρκου επιφανείας του Θεού Λόγου και κατά Αρειανών* 20, PG 26, 1020 B· *Προς Μαρκελλίνον, Εις την ερμηνείαν των Ψαλμών*, 8, PG 27, 17 B· *Ερμηνεία εις τους Ψαλμούς*, 8, PG 27, 84 A· Μ. Βασιλείου, *Ανατρεπτικός του Απολογητικού του δυσσεβούς Ενωμίου* 1, 25, PG 29, 568 B· *Περί του Αγίου Πνεύματος* 15, PG 32, 89 C· 93 A· Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγος 30, Περί Υιού*, 4, PG 36, 108 A· Γρηγορίου Νύσσης, *Κατά Ενωμίου* 7, PG 45, 744 D· 12, PG 45, 1044 A· Πρόκλου Κων/πόλεως, *Λόγος 2, Εις την ενανθρώπησιν του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού, και εις τας επαρυστρίδας*, 1, PG 65, 692 C· Κυρίλλου Αλεξανδρείας, *Η βίβλος των Θησαυρών, Περί της Αγίας και ομοουσίου Τριάδος*, 5, PG 75, 65 D· 11, PG 75, 161 C· 20, PG 75, 348 C· 21, PG 75, 365 D· 29, PG 75, 436 A· 32, PG 75, 481 D· *Περί Αγίας τε και ομοουσίου Τριάδος* 5, PG 75, 976 C.

ότι ο Υιός δεν γίνεται Κύριος, όταν αποστέλλεται εκ του Πατρός να επιτελέσει το έργο της Θείας Οικονομίας, αλλά ότι είναι φύσει Κύριος και Βασιλεύς αϊδίως, όπως και ο Πατήρ¹⁷. Με άλλα λόγια η κυριότητα που χαρακτηρίζει τον Υιό στην Οικονομία, δεν είναι επίκτητη ιδιότητα που προσδιορίζεται από το σωτηριώδες έργο του, με το οποίο αναδεικνύεται Κύριος ζώντων και νεκρών, αλλά φυσική και αϊδια ιδιότητα που δηλώνει την κατά φύση θεότητα του. Όπως παρατηρεί χαρακτηριστικά ο Μ. Αθανάσιος, «Οὐ γ' ἄρρεπε δι' ἑτῆρου τ³/₄ν ἰὺτρωσιν γενῆσαι, εἰ δὲ δι' τοῦ φύσει Κυρίου...ου, ἥνα μ³/₄ δι' ὕψους μὴ κτισέμεθα, ἢ ἰσον δὲ Κύριον Ἰσχυροῦμεν, καὶ ἴσως ἐν τ³/₄ν Ἀρειαν³/₄ν καὶ τ³/₄ν Ἑλληνοῦμεν ἐφ' ἑστέον, κτ...σει δουλεύοντες παρὶ τῶν κτ...σάντα τὴν θεότητα»¹⁸.

Εκτός όμως από τα παραπάνω βασικά χωρία οι πατέρες επιστράτευσαν δευτερευόντως και άλλα ψαλμικά χωρία, όπως η επιγραφή του *Ψαλμ.* 9, 1 («E,j tō tšloj, Θρ□r tīn kruf...wn toà ufoà»), το χωρίο της επιγραφής του *Ψαλμ.* 44, 1 («òd³/₄ Θρ□r toà εἰς τὸν οὐρανόν»), το *Ψαλμ.* 44, 2 («'ExhreÚxato ¹ kard...a mou ἰὸγον εἰς τὸν οὐρανόν»), το *Ψαλμ.* 44, 7 («Ἐ γὰρ ὁ θεός σου, Ἐ θεός, e,j tōn a,,īna toà a,,īnoj, ·fbdoj eÚqÚthtoj ¹ ·fbdoj tÁj basile...aj sou»), το *Ψαλμ.* 106, 20 («εἰς στεῖν τὸν ἰὸγον αὐτὸν καὶ εἰς τὸν οὐρανόν καὶ τὸν οὐρανόν τῶν ἀστέρων τῶν οὐρανῶν»), το *Ψαλμ.* 109, 5 («Κύριος τῶν δεξιῶν σου συνέλασεν τῶν ἰσχυρῶν αὐτὸν βασίλειον») κ.ά., που όλα τους κατανοούνται και ερμηνεύονται χριστολογικά και τριαδολογικά με στόχο την αντιμετώπιση της αρειανικής κακοδοξίας και τη θεμελίωση της ορθόδοξης διδασκαλίας για την κατά φύση υιότητα και θεότητα του Χριστού και την ομοουσιότητά του με τον Πατέρα¹⁹.

Όπως οι πατέρες αξιοποίησαν το βιβλίο των *Ψαλμών* έναντι των Αρειανών, κατά παρόμοιο τρόπο ενήργησαν και για την αντιμετώπιση της αίρεσης των Πνευματομάχων και τη διαμόρφωση της ορθόδοξης Πνευματολογίας. Όλα τα ψαλμικά χωρία που κάνουν λόγο για το Πνεύμα

¹⁷ Βλ. Μ. Αθανασίου, *Κατά Αρειανών* 2, 13, PG 26, 173 AB· 14, PG 26, 177 A. Πρβλ. και Μ. Βασιλείου (αμφιβ.), *Κατά Ενωμίον* 4, PG 29, 705 B.

¹⁸ Βλ. Μ. Αθανασίου, *Κατά Αρειανών* 2, 14, PG 26, 177 A.

¹⁹ Βλ. χαρακτηριστικά Μ. Αθανασίου, *Ὅτι ἡ ἐν Νικαία σύνοδος εωρακία τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσεβίου, ἐξέθετο πρεπόντως και εὐσεβῶς κατὰ τῆς Αρειανῆς αἰρέσεως τὰ ὀρισθέντα* 21, PG 25, 453 BC· *Περὶ Διονυσίου τοῦ ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας ὅτι και αὐτός κατὰ τῆς Αρειανῆς αἰρέσεως ἐφρόνει, ὡς ἡ ἐν Νικαία σύνοδος και μάτην αὐτὸν συκοφαντοῦσιν οἱ Αρειομανίται ὡς ὁμόδοξον ἐαυτῶν* 2, PG 25, 481 ABC· 23, PG 25, 513 B· *Κατά Αρειανών* 1, 49, PG 26, 113 CD· 2, 13, PG 26, 173 B· 32, PG 26, 216 B· 57, PG 26, 268 B· 3, 59, PG 26, 448 B· 67, PG 26, 464 C· *Πρὸς Σεραπίωνα* 2, 4, PG 26, 616 A· 6, PG 26, 617 B· 8, PG 26, 621 AB· *Κατά Αρειανών* 4 (αμφιβ.), 24, PG 26, 504 B· 505 A· 26, PG 26, 509 A· Διδύμου τοῦ Τυφλοῦ, *Περὶ Ἁγίας Τριάδος* 1, 31, PG 39, 424 AB· 3, 20, PG 39, 896 B· *Εἰς Ψαλμούς* 56, PG 39, 1413 B· Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγος* 29, *Περὶ Υιοῦ*, 17, PG 36, 96 D· Γρηγορίου Νύσσης, *Κατά Ενωμίον* 4, PG 45, 632 C· 11, PG 45, 868 B· *Ἀντιρρητικός πρὸς τὰ Ἀπολιναρίου* 52, PG 45, 1249 BC· *Κατά Αρείου και Σαβελλίου* 1, PG 45, 1281 A· 9, PG 45, 1296 A· Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, *Ἡ βίβλος τῶν Θησαυρῶν, Περὶ τῆς Ἁγίας και ὁμοουσιῶς Τριάδος*, 7, PG 75, 84 CD· 15, PG 75, 252 B· 277 A· 20, PG 75, 344 C· 21, PG 75, 365 D· 35, PG 75, 621 A· 641 D· 645 C· 649 C· *Περὶ Ἁγίας τε και ὁμοουσιῶς Τριάδος* 2, PG 75, 768 D· 6, PG 75, 1040 B.

του Θεού υποδηλώνουν κατά τους πατέρες το Άγ. Πνεύμα, και αυτό αποτελεί τη βιβλική βάση της πολεμικής τους κατά των Πνευματομάχων.

Ως γνωστόν οι Πνευματομάχοι δίδασκαν ότι το Άγ. Πνεύμα είναι ένα αγγελοειδές κτίσμα, και μάλιστα το πρώτο κτίσμα του Υιού, που, όπως όλη η κτίση, είναι δουλικό και όχι κυρίαρχο. Ως εκ τούτου δεν έχει δημιουργική παρά μόνο αγιαστική και διδασκαλική ενέργεια και αποτελεί τον τόπο και το χρόνο, μέσα στον οποίο έλαβε χώρα η δημιουργία δια μέσου του Υιού²⁰.

Έναντι των θέσεων αυτών των Πνευματομάχων οι πατέρες αντέταξαν όλα εκείνα τα ψαλμικά χωρία που αναφέρονται κατ' αυτούς στις ενέργειες του Αγ. Πνεύματος και υπογραμμίζουν τη δημιουργική του ενέργεια, διαφοροποιώντας το πλήρως από την κτίση. Έτσι οι στίχοι *Ψαλμ.* 32, 6 («Τὸ ἸὸγJ τοὰ Kur...ου of οὐρανοῦ stereèqhsan kaḗ τὸ pneῦmati τοὰ stòmatoj aὔτοα p̄sa ἰ d'Únamij aὔtîn»), *Ψαλμ.* 103, 30 («Ἐποστελεῖj τὸ pneῦμα σου, kaḗ ktisq»sontai, kaḗ φnakainieῖj τὸ pròswpon τῆj gÁj») και *Ψαλμ.* 147, 7 («Ἐποστελεῖj τὸ Ἰὸγον aὔτοα kaḗ t»xei aὔtē· pneῦsei τὸ pneῦμα aὔτοα, kaḗ ·u»setai ὕdata») δηλώνουν κατά τους πατέρες σαφώς τη δημιουργική ενέργεια του Αγ. Πνεύματος²¹. ο στίχος *Ψαλμ.* 138, 7 («proà p̄geuqī φp̄ō τοὰ pneῦmatōj σου ...;») υπογραμμίζει την πανταχού παρουσία και κατά συνέπεια τη θεία υπόσταση του Αγ. Πνεύματος²², και οι στίχοι *Ψαλμ.* 50, 12-14 («kaḗ pneῦμα eὔq̄j ἰ ἡm̄gka...nison ἡ τοj ἡm̄gkētoij μου... τὸ pneῦμα τὸ ὀγιὸν σου m̄¼ φntanšlvj φp̄' ἡmoà... kaḗ pneῦmati ἡgemonikū st»rixōn me») αναφέρονται στις ενέργειες του Αγ. Πνεύματος που επισημαίνουν τον κυριαρχικό ρόλο του σε σχέση με τη δουλική κτίση²³. Για ορισμένους

²⁰ Βλ. Γ. Δ. Μαρτζέλου, *Ουσία και ενέργειαι του Θεού κατά τον Μέγαν Βασίλειον. Συμβολή εις την ιστορικοδογματικήν διερεύνησιν της περί ουσίας και ενεργειών του Θεού διδασκαλίας της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, Εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη ²1993, σ. 101 εξ.· Κ. Β. Σκουτέρη, *Ιστορία Δογμάτων*, τόμ. 2 (Η Ορθόδοξη δογματική διδασκαλία και οι νοθεύσεις της από τις αρχές του τέταρτου αιώνα μέχρι και την Τρίτη Οικουμενική Σύνοδο), Αθήνα 2004, σ. 329 κ.ε.

²¹ Βλ. λ.χ. Μ. Αθανασίου, *Προς Σεραπίωνα 1*, 9, PG 26, 553 A· 22, PG 26, 584 A· 24, PG 588 A· 31, PG 26, 601 A· 3, 4, PG 26, 632 B· 5, PG 26, 632 BC· 4, 3, PG 26, 640 CD· 641 C· *Περί της ενσάρκου επιφανείας του Θεού Λόγου και κατά Αρειανών 13*, PG 26, 1005 A· Μ. Βασιλείου, *Εις τον 32 Ψαλμόν 4*, PG 29, 333 ABCD· *Ανατρεπτικός του Απολογητικού του δυσσεβούς Ενωμίου 3, 4*, PG 29, 661 BC· *Περί του Αγίου Πνεύματος 37*, PG 32, 136 C· 49, PG 32, 157 B· *Επιστολή 8, Τοις Καισαρεύσιν απολογία περί της αποχωρήσεως και περί πίστεως 11*, PG 32, 264 BC· *Κατά Ενωμίου 5* (αμφιβ.), PG 29, 713 B· 728 C· 737 B· 753 C· Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγος 41, Εις την Πεντηκοστήν*, 14, PG 36, 448 AB· Γρηγορίου Νύσσης, *Λόγος Κατηχητικός ο Μέγας 4*, PG 45, 20 B· *Κατά Ενωμίου 2*, PG 45, 512 B· *Περί ψυχής και αναστάσεως*, PG 46, 129 C – 132 A· *Εκλογαί μαρτυριών προς Ιουδαίους από της Παλαιάς* (dub.), PG 46, 193 A· 196 A.

²² Βλ. ενδεικτικά Μ. Αθανασίου, *Προς Σεραπίωνα 1*, 26, PG 26, 592 BC· 2, 4, PG 26, 632 A· *Περί της ενσάρκου επιφανείας του Θεού Λόγου και κατά Αρειανών 19*, PG 26, 1016 C· Μ. Βασιλείου, *Ανατρεπτικός του Απολογητικού του δυσσεβούς Ενωμίου 3, 4*, PG 29, 661 C· *Κατά Ενωμίου 5* (αμφιβ.), PG 29, 741 B – 744A· *Περί του Αγίου Πνεύματος 54*, PG 32, 169 A· *Επιστολή 8, Τοις Καισαρεύσιν απολογία περί της αποχωρήσεως και περί πίστεως 10*, PG 32, 264 A.

²³ Βλ. Μ. Βασιλείου, *Εις τον 32 Ψαλμόν 3*, PG 29, 329 A· *Ανατρεπτικός του Απολογητικού του δυσσεβούς Ενωμίου 3, 6*, PG 29, 668 C· *Κατά Ενωμίου 5* (αμφιβ.), 3, PG 29, 753 BC· 761 C· *Περί του Αγίου Πνεύματος 22*, PG 32, 108 A· *Επιστολή 251, Τοις Ενωσιηνοίς*, 4, PG 32, 937 C· Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγος 31, Περί του Αγίου Πνεύματος*, 29, PG 36, 165 C· *Λόγος 41, Εις την Πεντηκοστήν*, 9,

«ομοούσιο» με τον Πατέρα και τον Υιό²⁷, αλλά τονίζει και το αδιαίρετο της ουσίας των προσώπων της Αγ. Τριάδος²⁸.

Παρά το γεγονός ότι από τους παραπάνω δύο ψαλμικούς στίχους ο Μ. Βασίλειος σε αντιδιαστολή με το Μ. Αθανάσιο και με άλλους πατέρες δεν χρησιμοποιεί καθόλου στο θεολογικό του οπλοστάσιο το στίχο του *Ψαλμ.* 147, 7, ωστόσο χρησιμοποιεί πληθωρικά το σημαντικότερο στίχο *Ψαλμ.* 32, 6, ο οποίος έχει, όπως θα δούμε, καθοριστική σημασία για τη διαμόρφωση της Πνευματολογίας και γενικότερα της Τριαδολογίας του. Χρησιμοποιώντας το στίχο αυτό στοχεύει κατ' αρχήν όχι μόνο να τονίσει έναντι των Πνευματομάχων τη δημιουργική ενέργεια του Αγ. Πνεύματος και την ενότητα ενέργειας των προσώπων της Αγ. Τριάδος, αλλά και να επισημάνει την ιδιαιτερότητά τους ως προς τον τρόπο του ενεργείν κατά την εκδήλωση της κοινής τους ενέργειας. Το στόχο του αυτό τον επιτυγχάνει κατασκευάζοντας με βάση τον ανωτέρω στίχο ένα ευφύεστατο επιχείρημα για την απόδειξη της δημιουργικής ενέργειας του Αγ. Πνεύματος σχετιζόμενο με τη δημιουργία των αγγέλων²⁹.

Αν και, όπως είναι γνωστό, δεν υπάρχει καμιά σαφής μαρτυρία μέσα στην Αγ. Γραφή για τον τρόπο δημιουργίας των αγγελικών δυνάμεων, ωστόσο ο Μ. Βασίλειος αντλεί τη σχετική επιχειρηματολογία του από τον ανωτέρω ψαλμικό στίχο, τον οποίο, όπως και ο Μ. Αθανάσιος, τον ερμηνεύει τριαδολογικά. Με άλλα λόγια ο «λόγος του Κυρίου» και το «πνεύμα του στόματος αυτού» είναι γι' αυτόν ο Υιός και Λόγος του Θεού και το Άγ. Πνεύμα αντίστοιχα. Έτσι υπό το πρίσμα της τριαδολογικής ερμηνείας ο στίχος αυτός αποτελεί για το Μ. Βασίλειο σαφή απόδειξη ότι η δημιουργική ενέργεια του Αγ. Πνεύματος δεν χωρίζεται από τη δημιουργική ενέργεια του Υιού. Και οι δύο συνήργησαν από κοινού για τη δημιουργία των ουρανών και των αγγελικών τους δυνάμεων. Όπως ο δημιουργός Λόγος δημιούργησε και στερέωσε τους ουραμούς, έτσι και το Άγ. Πνεύμα με τις ενέργειές του στερέωσε τις επουράνιες δυνάμεις στον αγιασμό και την ηθική τους τελείωση ήδη από τη στιγμή της δημιουργίας τους³⁰. Το γεγονός ότι από το στίχο αυτό δεν φαίνεται η δημιουργική συμβολή του Υιού στη δημιουργία των αγγέλων δεν ενοχλεί το Μ. Βασίλειο. Θεωρεί αυτονόητο ότι η πάροδος των αγγελικών δυνάμεων στο είναι, όπως άλλωστε και ολόκληρης της δημιουργίας σύμφωνα με τη βιβλική παράδοση, οφείλεται στη δημιουργική ενέργεια του Υιού³¹. Εκείνο το οποίο ενδιαφέρεται να

²⁷ Βλ. όπ. παρ., 27, PG 26, 593 C.

²⁸ Βλ. όπ. παρ., 28, PG 26, 596 A.

²⁹ Βλ. Γ. Δ. Μαρτζέλου, όπ. παρ., σ. 107 εξ. Βλ. και A. Heising, «Der Heilige Geist und die Heiligung der Engel in der Pneumatologie des Basiliius von Cäsarea», στο *Zeitschrift für katholische Theologie* 87 (1965), σ. 294.

³⁰ Βλ. Μ. Βασίλειο, *Εις τον 32 Ψαλμόν* 4, PG 29, 333 BCD· *Ανατρεπτικός του Απολογητικού του δυσσεβούς Ενωμίου* 3, 4, PG 29, 661 BC.

³¹ Πρβλ. *Ιω.* 1, 3.

τονίσει έναντι των Πνευματομάχων με βάση τον παραπάνω στίχο είναι ότι το δημιουργικό έργο του Αγ. Πνεύματος κατά τη δημιουργία των αγγέλων συνίσταται στη στερέωσή τους στον αγιασμό και την ηθική τους τελείωση και δεν είναι αποκομμένο από το δημιουργικό έργο του Υιού.

Ο στίχος όμως αυτός κατά το Μ. Βασίλειο δεν αποδεικνύει μόνο την ύπαρξη της δημιουργικής ενέργειας του Αγ. Πνεύματος, καθώς και την ενότητα ενέργειας μεταξύ των προσώπων της Αγ. Τριάδος, αλλά υποδηλώνει, όπως είπαμε, και την ιδιαιτερότητά τους στον τρόπο του ενεργείν κατά την εκδήλωση της κοινής τους ενέργειας για τη δημιουργία όχι μόνο των αγγελικών δυνάμεων αλλά γενικότερα ολόκληρης της κτίσης. Ο Πατήρ ενεργεί ως ο «προστάσων» Κύριος, ο Υιός ως ο «δημιουργών» Λόγος και το Αγ. Πνεύμα ως το «τελειούν» τη δημιουργία με τον αγιασμό, συμβάλλοντας στην ολοκλήρωσή της, ή, όπως λέει αλλιώς, ο Πατήρ ενεργεί ως προκαταρκτική αιτία, ο Υιός ως δημιουργική και το Αγ. Πνεύμα ως τελειωτική³². Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά, «'En d□ tī toÚtwn kt...sei (ενν. τη δημιουργία των αγγελικών δυνάμεων) ^{TM}nnÒhsÒn moi t^{3/4}n prokatarktik^{3/4}n a,,t...an tīn ginomšnwn, tÕn Patšra· t^{3/4}n dhmiourgik»n, tÕn UfÒn· t^{3/4}n teleiwtik»n, tÕ Pneàma· éste boul»mati m□n toà PatrÕj t| leitourgik| pneÚmata Øp£rcein, ^{TM}nerge...v d□ toà Ufoà e,j tÕ e□nai par£gesqai, parous...v d□ toà PneÚmatoj teleioàsqai. Tele...wsij d□ øggšlwn, jgiasmÒj, ka^ 1 ^{TM}n toÚtJ diamon». Ka^ mhde^j o,,šsqw me À tre^j e□nai lšgein £rcik|j Øpost£seij, À £telÁ ffškein toà Ufoà t^{3/4}n ^{TM}nšrgeian. 'Arc^{3/4} g|r tīn Ôntwn m...a, di' Ufoà dhmiourgoàsa, ka^ teleioàsa ^{TM}n PneÚmati. Ka^ oÛte Pat»r, “Ð t| p£nta ^{TM}n p©sin ^{TM}nergīn”, £telÁ œcei t^{3/4}n ^{TM}nšrgeian· oÛte UfÕj ^{TM}llipÁ t^{3/4}n dhmiourg...an, m^{3/4} teleioumšnhn par| toà PneÚmatoj. OÛtw g|r ñn oÛte Pat^{3/4}r prosdehqe...h Ufoà, mÒnJ tù qšlein dhmiourgīn· øll' Ômwj qšlei di| Ufoà. OÛt' ñn UfÕj sunerg...aj prosdehqe...h, kaq' ÐmoiÒthta toà PatrÕj ^{TM}nergīn· øll| ka^ UfÕj qšlei di| toà PneÚmatoj teleioàn»³³. Στο σημείο αυτό ο Μ. Βασίλειος προσάγει προς τεκμηρίωση των θέσεών του το στίχο των *Ψαλμ.* 32, 6. «“Tù lÒgJ g|r Kur...ou of oÛrano^ ^{TM}stereèqhsan, ka^ tù PneÚmati toà stÒmatoj aÛtoà p©sa 1 dÚnamij aÛtīn”. OÛte oàn lÒgoj, £šroj tÛpwsij shmantik», di| fwnhtikīn Ñrg£nwn ^{TM}kferomšnh· oÛte pneàma, stÒmatoj £tmÒj, ^{TM}k tīn £napneustikīn merīn ^{TM}xwqoÚmenoj· øll| LÒgoj m□n Ð prÕj QeÕn ín ^{TM}n £rcí, ka^ QeÕj ên. Pneàma d□ stÒmatoj Qeoà, “tÕ Pneàma tÁj ølhqe...aj, Ø par| toà PatrÕj ^{TM}kporeÚetai”. Tr...a to...nun noe^j, tÕn prost£ssonta KÛrion, tÕn dhmiourgoànta LÒgon, tÕ stereoàn tÕ Pneàma»³⁴.

³² Βλ. Γ. Δ. Μαρτζέλου, *οπ. παρ.*, σ. 110 εξ. Βλ. και Η. Dörries, *De Spiritu Sancto. Der Beitrag des Basilii zum Abschluß des trinitarischen Dogmas*, Εκδ. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1956, σ. 159.

³³ Μ. Βασιλείου, *Περί του Αγίου Πνεύματος* 37, PG 32, 136 ABC.

³⁴ Βλ. *οπ. παρ.*, PG 32, 136 C. Βλ. και Γρηγορίου Νύσης (dub.), *Εκλογαί μαρτυριών προς Ιουδαίους από της Παλαιάς*, PG 46, 193 A.

Ο ανωτέρω όμως ψαλμικός στίχος δεν αποτελεί κατά το Μ. Βασίλειο μόνο το βάθρο, πάνω στο οποίο οικοδόμησε τη διδασκαλία του για τη δημιουργική ενέργεια του Αγ. Πνεύματος, την ενότητα της ενέργειας και την ιδιαιτερότητα του τρόπου του ενεργείν των προσώπων της Αγ. Τριάδος, αλλά αποτελεί και το στίχο εκείνο, με βάση τον οποίο καθόρισε και τον ιδιαίτερο τρόπο υπάρξεως του Αγ. Πνεύματος, σε αντιδιαστολή μάλιστα με τον τρόπο υπάρξεως του Υιού, έτσι ώστε να αποκλείεται σαφώς η σύγχυση των τρόπων υπάρξεως των δύο αυτών θείων προσώπων.

Για να κατανοήσουμε εν προκειμένω την τεράστια συμβολή του Μ. Βασιλείου στη διαμόρφωση της ορθόδοξης Τριαδολογίας με βάση τον εν λόγω ψαλμικό στίχο, θα πρέπει να αναφέρουμε ότι ο μόνος τρόπος διακρίσεως του τρόπου υπάρξεως του Αγ. Πνεύματος από τον τρόπο υπάρξεως του Υιού σύμφωνα με πολλούς πατέρες μέχρι και την εποχή του Μ. Βασιλείου, έτσι ώστε να μη θεωρείται το Πνεύμα ως αδελφός του Υιού ή εγγονός («υϊωνός») του Πατρός, όπως πίστευαν κακόδοξα ορισμένοι κατά τον 8^ο αιώνα³⁵, ήταν να διατυπώνεται ο τρόπος υπάρξεως του Αγ. Πνεύματος αρνητικά σε σχέση με τον τρόπο υπάρξεως του Υιού, ότι δηλ. το Άγ. Πνεύμα προέρχεται εκ του Πατρός «οὐ γεννητῶς ὡς ὁ Υἱός»³⁶. Δεν υπήρχε δηλ. μια θετική διατύπωση για τον τρόπο υπάρξεως του Αγ. Πνεύματος. Υπήρχε βεβαίως το χωρίο *Ιω. 15, 26*, όπου λέγεται σαφώς ότι το Πνεύμα «παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται», το χωρίο όμως αυτό τόσο για το Μ. Βασίλειο όσο και για τους προγενέστερους πατέρες δεν δήλωνε τον ιδιαίτερο τρόπο υπάρξεως του Αγ. Πνεύματος, αλλά μόνο την προέλευσή του από τον Πατέρα και τίποτε περισσότερο. Κι' αυτό γιατί το ρήμα «εκπορεύεται» στο ανωτέρω χωρίο δεν σήμαινε γι' αυτούς τίποτε περισσότερο από την ετυμολογική σημασία του («εκπορεύεται»= «προέρχεται»). Και βέβαια υπό την έννοια αυτή όχι μόνο το Άγ. Πνεύμα, αλλά και ο Υιός «εκπορεύεται», δηλ. προέρχεται εκ του Πατρός³⁷. Αυτός είναι προφανώς ο λόγος που ο Μ. Βασίλειος δεν θεωρεί το «εκπορευτό» ούτε ως υποστατικό ιδίωμα ούτε ως δηλωτικό του ιδιαίτερου τρόπου υπάρξεως του Αγ. Πνεύματος. Ωστόσο, για να καταστήσει σαφή τον ιδιαίτερο τρόπο προελεύσεως του

³⁵ Βλ. Μ. Αθανασίου, *Προς Σεραπίωνα 1*, 15, PG 26, 568 Α· Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγος 31, Περί του Αγίου Πνεύματος*, 7, PG 36, 140 C.

³⁶ Βλ. Μ. Βασιλείου, *Περί του Αγίου Πνεύματος* 46, PG 32, 152 Β· Γρηγορίου Νύσσης (spur.), *Περί του τί ἐστι το κατ' εικόνα Θεού και καθ' ομοίωσιν*, PG 44, 1329 CD. Πρβλ. Μ. Αθανασίου, *Προς Σεραπίωνα 1*, 16, PG 26, 569 Β· Μ. Βασιλείου, *Ομιλία 24, Κατά Σαβελλιανών και Αρείου και των Ανομοίων*, 7, PG 31, 616 C· Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγος 39, Εις τα άγια Φώτα*, 12, PG 36, 348 Β· Ιλαρίου Πικταβίου, *De Trinitate* VIII, 19, PL 10, 250 Β. Βλ. και Γ. Δ. Μαρτζέλου, *Ορθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός. Μελετήματα δογματικής θεολογίας Α'*, Εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 128· G. D. Martzelos, «Die Anfänge und die Voraussetzungen des Filioque in der theologischen Überlieferung des Abendlandes», στο *Orthodoxes Forum* 13 (1999), Heft 1, σ. 43 εξ.

³⁷ Βλ. χαρακτηριστικά Μ. Αθανασίου, *οπ. παρ.*, 1, 2, PG 26, 533 Β· 6, PG 26, 541 C· 11, PG 26, 560 Β· 15, PG 26, 565 D· 33, PG 26, 608 AB· 3, 1, PG 26, 625 Β· Μ. Βασιλείου, *Ομιλία 24, Κατά Σαβελλιανών και Αρείου και των Ανομοίων*, 7, PG 31, 616 C· *Περί του Αγίου Πνεύματος* 46, PG 32, 152 AB.

Αγ. Πνεύματος εκ του Πατρός σε σχέση με εκείνον του Υιού προσφεύγει στο στίχο *Ψαλμ. 32, 6*. Ο στίχος αυτός με τη φράση «*tū pneūmati toā stōmatoj aūtoā* (ενν. του Κυρίου)» που περιέχει δίδει στο Μ. Βασίλειο τη δυνατότητα να σχηματίσει μια βιβλική εικόνα για τον τρόπο προελεύσεως του Πνεύματος εκ του Πατρός, έτσι ώστε ο τρόπος της υπάρξεώς του να διακρίνεται πλέον σαφώς από τον τρόπο υπάρξεως του Υιού³⁸. Όπως υπογραμμίζει χαρακτηριστικά, το Άγ. Πνεύμα «εκπορεύεται», δηλ. προέρχεται, εκ του Πατρός «ου γεννητός ως ο Υιός, αλλ' ως Πνεύμα στόματος αυτού»³⁹. Έτσι με τη διευκρίνιση αυτή που οφείλεται στην τριαδολογική εκμετάλλευση του ανωτέρω ψαλμικού στίχου ο Μ. Βασίλειος απέκλεισε πλέον οριστικά τη δυνατότητα συγχύσεως των τρόπων υπάρξεως του Υιού και του Αγ. Πνεύματος που συνιστούσε, όπως είδαμε, απειλή για τη διαμόρφωση της ορθοδόξου Τριαδολογίας. Ωστόσο, για να μη νομισθεί ότι το μυστήριο του τρόπου υπάρξεως του Αγ. Πνεύματος εξαντλείται σε μια βιβλική εικόνα, όπως αυτή του ανωτέρω ψαλμικού στίχου, τονίζει με ιδιαίτερη έμφαση ότι ο τρόπος υπάρξεως του Αγ. Πνεύματος, όπως άλλωστε και ο τρόπος υπάρξεως του Υιού, παραμένει παντελώς «ἄρρητος»⁴⁰.

Η συμβολή εν προκειμένω του Μ. Βασιλείου στην ανάπτυξη και διαμόρφωση του Τριαδικού δόγματος, και ιδιαίτερα της ορθοδόξου Πνευματολογίας, με βάση τον ανωτέρω ψαλμικό στίχο είναι τεράστια. Θα πρέπει μάλιστα να τονίσουμε ότι η συμβολή του αυτή προσλαμβάνει ακόμη μεγαλύτερες διαστάσεις, αν λάβουμε υπόψη ότι με τις παραπάνω διευκρινίσεις που έκανε αξιοποιώντας τον εν λόγω ψαλμικό στίχο έδωσε τη δυνατότητα στους άλλους δύο Καππαδόκες, καθώς και στο Δίδυμο τον Τυφλό, να καταστήσουν το «εκπορευτό» τεχνικό όρο που να συνιστά το υποστατικό ιδίωμα του Αγ. Πνεύματος και να δηλώνει όχι απλώς την κατ' ουσίαν σχέση του με τον Πατέρα, αλλά και τον ιδιαίτερο τρόπο της υπάρξεώς του⁴¹.

³⁸ Βλ. Γ. Δ. Μαρτζέλου, *Ουσία και ενέργειαι του Θεού κατά τον Μέγαν Βασίλειον. Συμβολή εις την ιστορικοδογματικήν διερεύνησιν της περί ουσίας και ενεργειών του Θεού διδασκαλίας της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, Εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 21993, σ. 72.

³⁹ Βλ. *Περί του Αγίου Πνεύματος* 46, PG 32, 152 Β.

⁴⁰ Βλ. όπ. παρ., PG 32, 152 ΑΒ· *Εις τον 32 Ψαλμόν* 4, PG 29, 333 Β· *Ομιλία 24, Κατά Σαβελλιανόν και Αρείου και των Ανομοίων*, 7, PG 31, 616 C. Βλ. και Γ. Δ. Μαρτζέλου, όπ. παρ., σ. 72 εξ· του ίδιου, *Ορθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός. Μελετήματα δογματικής θεολογίας Α'*, Εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 97 εξ· G. D. Martzelos, «Der Verstand und seine Grenzen nach dem hl. Basilius dem Grossen», στο *Τόμος εόρτιος χιλιοστής εξακοσιοστής επετείου Μεγάλου Βασιλείου (379-1979)*, Εκδ. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (Θεολογική Σχολή), Θεσσαλονίκη 1981, σ. 244 κ.ε· του ίδιου, «Der apophatische Charakter der Personen der Heiligen Trinität bei Basilius dem Grossen», στο *Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, Νέα Σειρά, Τμήμα Θεολογίας, 9 (1999), σ. 187 εξ.

⁴¹ Βλ. Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγος 31, Περί του Αγίου Πνεύματος*, 8, PG 36, 141 ΑΒ· *Λόγος 39, Εις τα άγια Φώτα*, 12, PG 36, 348 Β· *Επη Ηθικά* 10, PG 37, 751 Α· *Λόγος 21, Εις τον μέγαν Αθανάσιον επίσκοπον Αλεξανδρείας*, 13, PG 35, 1096 Β· *Λόγος 42, Συντακτήριος εις την των ρν' επισκόπων παρουσίαν*, 17, PG 36, 477 C· Γρηγορίου Νύσσης (spur.), *Περί του τί εστι το κατ' εικόνα Θεού και καθ' ομοίωσιν*, PG 44, 1329 CD· 1332 Α· 1333 C· 1336 Α· 1340 D· 1341 Β· Διδύμου του Τυφλού, *Περί Αγίας*

β) Η συμβολή του βιβλίου των Ψαλμών στην ανάπτυξη και διαμόρφωση του χριστολογικού δόγματος

Όπως χρησιμοποίησαν οι πατέρες το βιβλίο των *Ψαλμών* για την αντιμετώπιση των τριαδολογικών αιρέσεων, κατά παρόμοιο τρόπο το χρησιμοποίησαν και για την αντίκρουση των χριστολογικών αιρέσεων και την ανάπτυξη και διαμόρφωση του χριστολογικού δόγματος. Άλλωστε στο σημείο αυτό οι πατέρες δεν πρωτοτυπούν, αλλά ακολουθούν πιστά το παράδειγμα του Χριστού και των αποστόλων. Όπως είπαμε και προηγουμένως, η χριστολογική κατανόηση και ερμηνεία των *Ψαλμών* απαντά ήδη σαφώς και πληθωρικά στην Κ. Διαθήκη. Γι' αυτό ακριβώς και οι πατέρες κατά την αντιμετώπιση των χριστολογικών αιρέσεων αξιοποιούν ανεπιφύλακτα τα ψαλμικά χωρία που προσφέρονται για ορθόδοξη χριστολογική ερμηνεία. Είναι χαρακτηριστικό ότι δύο από τους σημαντικότερους πατέρες του Ε' αιώνα, ο Κύριλλος Αλεξανδρείας και ο Θεοδώρητος Κύρου, καίτοι ανήκαν όχι μόνο σε διαφορετικές ερμηνευτικές σχολές, αλλά και σε αντίθετες χριστολογικές παραδόσεις, αξιοποίησαν στο έπακρο το βιβλίο των *Ψαλμών* κατά την αντιμετώπιση των χριστολογικών αιρέσεων της εποχής τους και την ανάπτυξη και διαμόρφωση της χριστολογικής διδασκαλίας τους.

Συγκεκριμένα, στην προσπάθειά του ο Κύριλλος Αλεξανδρείας να αντικρούσει την αιρετική Χριστολογία του Νεστορίου χρησιμοποιεί ευρύτατα το βιβλίο των *Ψαλμών*, επιχειρώντας να θεμελιώσει μεταξύ των άλλων και σε πλήθος ψαλμικών χωρίων τη χριστολογική διδασκαλία του για την ενότητα του προσώπου του Χριστού, την ταυτότητά του με το Θεό Λόγο, την ένωση της θεότητας και της ανθρωπότητας στο πρόσωπο του Θεού Λόγου και την αντίδοση των ανθρωπίνων ιδιωμάτων στο πρόσωπο του σαρκωμένου Λόγου.

Πιο αναλυτικά, ενώ ο Μ. Αθανάσιος και οι Καππαδόκες πατέρες ερμήνευσαν, όπως είδαμε, το στίχο *Ψαλμ. 2, 7* («UfÒj mou e□ sÚ, ἡμῶν ἡμερον gegðnhhkf se») τριαδολογικά και τον χρησιμοποίησαν, για να τονίσουν έναντι των Αρειανών την προαιώνια και κατά φύση γέννηση του Λόγου από τον Πατέρα, ο Κύριλλος Αλεξανδρείας τον ερμηνεύει όχι μόνο τριαδολογικά αλλά και χριστολογικά, ως αναφερόμενο στην οικονομική γέννηση του Λόγου κατά την ενανθρώπισή του, για να τονίσει έναντι του Νεστορίου την ενότητα και ταυτότητα του προσώπου του προαιώνιου Λόγου του Πατρός με τον γεννηθέντα από την Παρθένο

Τριάδος 1, 9, PG 39, 280 A· 35, PG 39, 437 C· 2, 2, PG 39, 460 B· 464 C· 6, 16, PG 39, 544 B· 8, 2, PG 39, 621 A· 27, PG 39, 761 A· 3, 38, PG 39, 976 B.

Μαρία⁴². Το αυτό επίσης επιδιώκει να τονίσει χρησιμοποιώντας και το στίχο *Ψαλμ.* 2, 8 («a†thsai par' TMmoà, ka^ dèsw soi œqnh t³/₄n kllhronom...an sou») σε συνάρτηση με την τριαδολογική και χριστολογική ερμηνεία του ανωτέρω ψαλμικού στίχου, του οποίου άλλωστε αποτελεί συνέχεια. Με άλλα λόγια, ο προαιώνιος Υιός και Λόγος του Πατρός θεωρείται ο ίδιος και κληρονόμος των εθνών μετά την ενανθρώπισή του, γιατί είναι ένα και το αυτό πρόσωπο και όχι άλλος και άλλος, όπως δεχόταν ο Νεστόριος⁴³.

Αναφερόμενος επίσης ο άγ. Κύριλλος στη χριστολογική ερμηνεία που κάνει ο Χριστός στο στίχο *Ψαλμ.* 109, 1 κατά το διάλογό του με τους Φαρισαίους δεν παραλείπει να τονίσει ότι ο ίδιος ο Χριστός, καίτοι υιός του Δαβίδ, είναι ταυτόχρονα, σύμφωνα με το στίχο αυτό και Κύριος, σύνθρονος του Πατρός, θεμελιώνοντας με τον τρόπο αυτό βιβλικά την ενότητα και ταυτότητα του προσώπου του υιού του Δαβίδ και του Υιού και Λόγου του Θεού. «Όρᾶς φανερῶς», επισημαίνει, «πῶς Κύριον τοῦ Δαβίδ ἑαυτὸν ἀπέδειξεν; Πῶς οὖν ὁ ἐκ σπέρματος Δαβίδ, Κύριος αὐτοῦ εἶναι ἠδύνατο, καὶ τοῦ Πατρὸς σύνθρονος, εἰ μὴ ὅτι Θεὸς ἦν τὰ ἀνθρώπινα περιβαλλόμενος; Υἱὸν γὰρ Δαβίδ καὶ Κύριον, τὸν ἐκ Παρθένου τεχθέντα, τούτέστιν ἑαυτὸν, ἀπέδειξεν»⁴⁴.

Ιδιαίτερη εντύπωση προξενεί η χριστολογική ερμηνεία που κάνει ο άγ. Κύριλλος στους στίχους *Ψαλμ.* 86, 5 («M»thr Sièn, TMre< Ψηqrwpoj, ka^ Ψηqrwpoj TMgen»qh TMh aÜtí, ka^ aÜtÕj TMqemel...wsen aÜt³/₄n Ð Úyistoj») και *Ψαλμ.* 44, 7-8 («Ð qrÕnoj sou, Ð qeÕj, e,j tÕn a,,ina toà a,,inoj, ·fbdoj eÜqÚthtoj ¹ ·fbdoj tÁj basile...aj sou. °gƒphsaj dikaiosÚnhn ka^ TMm...shsaj ϕnom...an· di| toàto œcrisšn se Ð qeÕj Ð qeÕj sou œlaion ϕgallifsewj par| toÝj metÕcouj sou»), προκειμένου να τονίσει όχι μόνο την ενότητα του προσώπου εν Χριστώ, αλλά και την αντίδοση των ανθρώπινων ιδιωμάτων στο πρόσωπο του Θεού Λόγου, χωρίς αυτό να συνεπάγεται σύγχυση των ουσιών της θεότητας και της

⁴² Βλ. *Υπόμνημα εις το κατά Ματθαίον Ευαγγέλιον*, PG 72, 444 CD· *Εξήγησις υπομνηματική εις το κατά Ιωάννην Ευαγγέλιον* 5, PG 73, 753 AB· *Εις τας Πράξεις των Αποστόλων*, PG 74, 768 Δ -769 Α· *Προς τον ευσεβέστατον βασιλέα Θεοδοσίον προσφωνητικός, Περί της ορθής πίστεως της εις τον Κύριον ημών Ιησούν Χριστόν*, 26, PG 76, 1169 CD· *Λόγος δεύτερος προσφωνητικός ταις ευσεβεστάταις βασιλίσσαις, Περί της ορθής πίστεως*, 28, PG 76, 1372 CD. Πρβλ. και τη θαυμάσια τριαδολογική και χριστολογική εκμετάλλευση του ανωτέρω ψαλμικού στίχου εκ μέρους του Πρόκλου Κων/πόλεως, προκειμένου να τονίσει την ενότητα του προσώπου εν Χριστώ και την ταυτότητά του με το Θεό Λόγο: «Ἡ πατέρα ζητεῖς, ὦ Ίουδαῖε, τοῦ σήμερον γεννηθέντος υἱοῦ; ἀκουε τοῦ βοῶντος· «Κύριος εἶπεν πρός με· Υἱός μου εἶ σύ· ἐγὼ σήμερον γεγέννηκά σε». Οὐκ ἐγὼ σου πρὸ αἰώνων γεννήτωρ, καὶ ἄλλος δέ σου σήμερον τεχθέντος πατήρ. Εἴτε ἀπάτωρ λεγέσθω ὁ σήμερον τεχθεὶς, ὡσπερ οὖν καὶ ἔστιν, εἴτε ἐμὸς ὀνομαζέσθω υἱός. Εἷς γὰρ υἱὸς ἀπὸ δύο πατέρων γεννᾶσθαι οὐ πέφυκεν» (*Λόγος 4, Εἰς το γενέθλιον του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού*, 3, PG 65, 713 B).

⁴³ Βλ. *Προσφωνητικός ταις ευσεβεστάταις βασιλίσσαις* 9, PG 76, 1309 Α.

⁴⁴ Βλ. *Λόγος κατά των μη βουλομένων ομολογείν Θεοτόκον την Αγίαν Παρθένον* 29, 76, 289 C.

ανθρωπότητας στο πρόσωπό του. Επιχειρώντας να τεκμηριώσει βιβλικά τη χριστολογική διδασκαλία του γράφει χαρακτηριστικά: «Καὶ γοῦν τὴν τοιαύτην ὑπόθεσιν ἔξεστι διὰ πλειόνων θεωρεῖν ὑπὸ τῶν ἁγίων κηρυττομένην ἀνδρῶν· τοῦ μὲν Ἱερεμίου διαρρήδην βοῶντος· “Οὗτος ὁ Θεὸς ἡμῶν... κλπ.”, τοῦ δὲ ὕμνογράφου μελωδοῦντος Δαβίδ· “Μήτηρ Σιών ἐρεῖ ἄνθρωπος· καὶ ἄνθρωπος ἐγεννήθη ἐν αὐτῇ, καὶ αὐτὸς ἐθεμελίωσεν αὐτὴν ὁ Ὑψιστος” (Ψαλμ. 86, 5). Τοῦτο γὰρ τί ἂν εἶη ἕτερον, ἀλλ’ ἢ ὅτι αὐτὸς ὑπάρχει Θεός, καὶ ἄνθρωπος; Ἄνθρωπον γάρ, καὶ Ὑψιστον, καὶ θεμελιωτὴν τὸν αὐτὸν ὠμολόγησεν· οὐδὲν δὲ ἦττον καὶ ἐν ἑτέρῳ ψαλμῷ ἀδιαίρετον τῆς ἐνώσεως φυλάττων τὸν λόγον, τὰ τῆς ἀνθρωπότητος ἴδια ὡς αὐτῷ πάλιν τῷ Θεῷ Λόγῳ ἀναφέρων εὐρίσκεται, οὐ τῶν οὐσιῶν σύγχυσιν ἐργαζόμενος, ἀλλὰ τῆς ἐνώσεως τῶν οὐσιῶν ἐπιγινώσκων τὸν λόγον· λέγει τοιγαροῦν ἐν τῷ μὲν ψαλμῷ· “Ὁ θρόνος σου, ὁ Θεός, εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ αἰῶνος· ράβδος εὐθύτητος ἢ ράβδος τῆς βασιλείας σου· ἠγάπησας δικαιοσύνην, καὶ ἐμίσησας ἀδικίαν· διὰ τοῦτο ἔχρισέν σε ὁ Θεός, ὁ Θεός σου, ἔλαιον ἀγαλλιᾶσεως παρὰ τοὺς μετόχους σου” (Ψαλμ. 44, 7-8)»⁴⁵. Το γεγονός ότι στο ψαλμικό αυτό χωρίο ο Δαβίδ θεωρεί ότι το πρόσωπο που υφίσταται τη χρίση δεν είναι άλλο από το πρόσωπο εκείνο που χαρακτηρίζεται ως Θεός και βασιλεύς, δηλ. από το σαρκωμένο Θεό Λόγο - σύμφωνα με τη χριστολογική ερμηνεία του χωρίου αυτού -, αποτελεί για τον Κύριλλο τρανή απόδειξη όχι μόνο της ενότητας του προσώπου εν Χριστώ, αλλά και της ταυτότητας του προσώπου αυτού με το Θεό Λόγο. Το χωρίο όμως αυτό υποδηλώνει κατ’ αυτόν σαφώς και την αντίδοση των ιδιωμάτων της ανθρώπινης φύσης στο πρόσωπο του Λόγου, αφού ο Λόγος είναι αυτός που θεωρείται όχι μόνο ο «χρίων», αλλά και ο «χριόμενος», δεχόμενος ο ίδιος μέσω της θεότητάς του το χρίσμα του Αγ. Πνεύματος στη μορφή του δούλου, δηλ. την ανθρώπινη φύση, που ενδύθηκε⁴⁶. Δεν είναι λοιπόν άλλος ο Χριστός και άλλος ο Θεός Λόγος, όπως δίδασκε ο Νεστόριος. Ἄλλωστε «χριστοί» αποκαλούνται στην Π. Διαθήκη οι προφῆτες και οι βασιλεῖς, ὡς λ.χ. ο Σαούλ και ο Κύρος. Κανένας ὅμως ἀπ’ αὐτοὺς δεν ἀποκαλεῖται Θεός, ὡς συμβαίνει για το Χριστό στο ἀνωτέρω ψαλμικό χωρίο, οὔτε θεωρεῖται χρισθεὶς ἀπὸ το Ἅγιο Πνεῦμα. Κατὰ συνέπεια, ὡς υπογραμμίζει ὁ ἁγ. Κύριλλος, δεν εἶναι ἐπιτρεπτό ἡ Παρθένος Μαρία να ἀποκαλεῖται ἀπλῶς Χριστοτόκος, ὡς ἤθελε ὁ Νεστόριος, και ὄχι

⁴⁵ Βλ. ὅπ. παρ., 7, PG 76, 261 C – 264 A.

⁴⁶ Βλ. ὅπ. παρ., PG 76, 264 AB.

τους οποίους ουσιαστικά προαναγγέλλεται η ενανθρώπιση του Θεού Λόγου, μαρτυρείται η πραγματικότητα της ανθρώπινης φύσης του Χριστού⁵⁰. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά, «Di^l toÚtwⁿ t^l kat^l t^{3/4n} TMⁿnanqrèphsin gegenhmšna proagoreÚsaj Ð profhtikŌj IŌgoj, aÚtoà toà TMⁿnanqrwp»santoj Qeoà LŌgou met^l taàta didfškei t^{3/4n} fÚsin»⁵¹.

Είναι αξιοσημείωτο ότι με την *Ερμηνεία* του στους *Ψαλμούς* ο Θεοδώρητος δεν περιορίζεται απλώς να τονίσει την πραγματικότητα και τη διάκριση των δύο φύσεων του Χριστού, αλλά προβαίνει και στη βιβλική κατοχύρωση της αχώριστης ένωσής τους στο πρόσωπο του Θεού Λόγου.

Ερμηνεύοντας το στίχο *Ψαλμ.* 86, 5 («M»thr Siēn, TM^{re}κ Ψnqrwpoj, ka[^] Ψnqrwpoj TM^{gen}»qh TMⁿ aÚtÍ, ka[^] aÚtŌj TM^{qemel}...wsen aÚt^{3/4n} Ð “Uyistoj») τονίζει ότι αυτός που δέχεται τη Σιών ως μητέρα θα ομολογήσει και τη γέννηση του γεννημένου σ’ αυτήν Χριστού κατά την ανθρώπινη φύση του· για να μη νομισθεί όμως ότι ο Χριστός είναι ψιλός άνθρωπος, γι’ αυτό, όπως σημειώνει, ο ψαλμωδός πρόσθεσε αμέσως τη φράση «ka[^] aÚtŌj TM^{qemel}...wsen aÚt^{3/4n} Ð “Uyistoj», προκειμένου να υπογραμμίσει ρητά ότι ο γεννημένος σ’ αυτήν άνθρωπος δεν είναι άλλος παρά ο ίδιος ο δημιουργός και Θεός της⁵². Δεν πρόκειται δηλ. για «άλλον και άλλον», όπως δεχόταν ο Νεστόριος, αλλά για «ένα και τον αυτόν» που είναι εν ταυτώ Θεός και άνθρωπος.

Κατά τον ίδιο τρόπο ερμηνεύει ο Θεοδώρητος και το στίχο *Ψαλμ.* 109, 1 («E□pen Ð KÚrtoj tū Kur...J mou, Kξqou TM^k dexiīn mou, »wj ἦn qī toÝj TM^{cqro}Új sou ŌporŌdion tīn podīn sou»), στηριζόμενος εξολοκλήρου στη χριστολογική ερμηνεία που κάνει ο Χριστός διαλεγόμενος με τους Φαρισαίους. Ως γνωστόν, η απάντηση που του έδωσαν οι Φαρισαίοι στο ερώτημά του «T... Ōm«n doke« per[^] Cristoà; t...noj ufŌj TM^{stin};»⁵³, ότι δηλ. ο Χριστός είναι υιός του Δαβίδ, αποτέλεσε την αφορμή, για να τους θέσει ο Χριστός το εξής ερώτημα: «Pīj oān Dab[^]d TMⁿ pneÚmati KÚrion aÚtŌn kale«, lšgwn· E□pen Ð KÚrtoj tū Kur...J mou, Kξqou TM^k dexiīn mou...; E,, oān Dab[^]d kale« aÚtŌn KÚrion, pīj ufŌj aÚtoà TM^{sti};»⁵⁴. Με το ερώτημα αυτό ο Χριστός κατά το Θεοδώρητο δεν αμφισβητεί την καταγωγή του από το Δαβίδ, αλλά προσθέτει σ’ αυτό που ομολογούσαν οι Φαρισαίοι αυτό που αγνοούσαν. Ομολογούσαν δηλ. ότι ο Χριστός είναι υιός του Δαβίδ, αγνοούσαν όμως τελείως ότι ο ίδιος ήταν και Κύριος του Δαβίδ. «TŌ

⁵⁰ Βλ. *Ερμηνεία εις τους Ψαλμούς* 2, 6, PG 80, 877 D – 880 A· 44, 3, PG 80, 1189 A· 7-8, PG 80, 1192 ABC· 109, 1, PG 80, 1768 BC· *Επιστολή 146, Ιωάννη οικονόμου*, PG 83, 1393 CD.

⁵¹ *Ερμηνεία εις τους Ψαλμούς* 44, 6, PG 80, 1192 A.

⁵² Βλ. *όπ. παρ.*, 86, 5, PG 80, 1565 CD: «O gr^r t^{3/4n} Siēn N̄nomfzwn mhštra, Ðmolog»sei ka[^] toà TMⁿ aÚtÍ tecqšntoj fñqrèprou t^{3/4n} gšnnhsin· ka[^] f̄na m» tij Ψnqrwpon toàton Ōpolfboi yilŌn, eÚqÝj TM^p»gagen· “Ka[^] aÚtŌj TM^{qemel}...wsen aÚt^{3/4n} Ð “Uyistoj”. Oátoj gr^r Ð TMⁿ aÚtÍ tecqe[^]j Ψnqrwpoj, ka[^] poiht»j TM^{sti}, ka[^] dhmiourgŌj, Úyistoj ín, ka[^] QeŌj».

⁵³ *Ματθ.* 22, 42.

⁵⁴ *Ματθ.* 22, 43-45.

λερον to...nun prost...qhsin», υπογραμμίζει χαρακτηριστικά, «οὐ τὸ ἄμολογούμενον φναίρε, didfaskwn æj ð aÛtōj ka^ ufōj aÛtoà kat| sfrka, ka^ KÚrioj aÛtoà æj Qeōj ka^ dhmiourgōj»⁵⁵. Ένα και το αυτό λοιπόν είναι το πρόσωπο των δύο φύσεων του Χριστού, που δεν είναι άλλο από το πρόσωπο του ενανθρωπήσαντος Θεού Λόγου, στο οποίο είναι «αχώριστος» ενωμένες οι δύο φύσεις του⁵⁶.

Η αχώριστη αυτή ένωση των δύο φύσεων μαρτυρείται κατά το Θεοδώρητο σαφέστερα με το στίχο *Ψαλμ.* 109, 5 («Κύριοj τῆκ dexiîn sou»), που επαναλαμβάνει, όπως δέχεται, με άλλα λόγια το στίχο *Ψαλμ.* 15, 8 («Prowrēmhn g|r tōn KÚrion τῆν ἐπί μου di| pantōj»). Οι ανθρωπομορφικές εκφράσεις των στίχων αυτών δηλώνουν κατά το Θεοδώρητο την αχώριστη ένωση της θείας με την ανθρώπινη φύση εν Χριστώ. Όπως εξηγεί χαρακτηριστικά, «Τὸ m□n g|r, “Κξου τῆκ dexiîn mou” τί φηγρπε...v fÛsei prōsforon· tō d□, “Ek gastrōj prō ~wsfōrou τῆκ gšnnhsf se” dhlwtikōn tÁj qeōthtoj· tō d□, “ΣΥ e□ fereÝj e,j a,,îna” pflin æj prōj φηγρwpon eφrhtai. `WsaÛtwj d□ ka^ tō, “Κύριοj τῆκ dexiîn sou” φητ^ toà, φcèriston œceij t³⁄⁴n ~nwqes(san qeōthta)»⁵⁷.

Πέρα όμως από τη συμβολή του βιβλίου των *Ψαλμών* στην ανάπτυξη και διαμόρφωση της χριστολογικής διδασκαλίας των πατέρων της Εκκλησίας πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι η συμβολή του βιβλίου αυτού είναι εμφανής και κατά τη διαμόρφωση ιδιαίτερα του συμβόλου της Κων/πόλεως. Η φράση του συμβόλου «καθεζόμενον εκ δεξιών του Πατρός» φέρει εμφανώς τη σφραγίδα της εξάρτησης από το στίχο *Ψαλμ.* 109, 1 («E□pen ð KÚrioj tū Kur...J mou, Κξου τῆκ dexiîn mou») που κατανοείται εν προκειμένω τριαδολογικά και χριστολογικά σε συνάρτηση μάλιστα με το βιβλικό χωρίο *Ματθ.* 26, 64 («φρ' φrti Ōyesqe tōn ufōn toà φηγρέρου kaq»menon τῆκ dexiîn tÁj dunf mewj»)⁵⁸ που κι' αυτό επίσης συνδέεται ερμηνευτικά με τον ανωτέρω ψαλμικό στίχο.

γ) Η συμβολή του βιβλίου των Ψαλμών στην ανάπτυξη της ορθόδοξης θεολογικής γνωσιολογίας

Παρά το γεγονός ότι για τους πατέρες της Εκκλησίας ο νους είναι το μοναδικό όργανο που έχουμε οι άνθρωποι για τη γνώση όχι μόνο του αισθητού κόσμου, αλλά και του ίδιου του Θεού⁵⁹, ωστόσο γι' αυτούς ο

⁵⁵ Βλ. όπ. παρ., 113, 1, PG 80, 1768 A. Πρβλ. και όπ. παρ., PG 80, 1768 B: «E,, Dab^d ð basileÝj, ka^ eÛseb³⁄⁴j basileÝj ð ka^ profhtikÁj cfritoj °xiwmšnoj, KÚrion ~autoà kale^ tōn Despōthn Cristōn, oÛk φra mōnon φηγρwpoj kat| t³⁄⁴n 'Iouda...wn φnoian, φll| ka^ Qeōj, æj toà Dab^d dhmiourgōj te ka^ KÚrioj».

⁵⁶ Πρβλ. Θεοδώρητου Κύρου, *Κατά Νεστορίου, Προς Σποράκιον*, PG 83, 1161 B.

⁵⁷ *Ερμηνεία εις τους Ψαλμούς* 109, 5, PG 80, 1773 B.

⁵⁸ Πρβλ. και *Μάρκ.* 14, 62.

⁵⁹ Βλ. λ.χ. Μ. Αθανασίου, *Λόγος κατά Ελλήνων* 30, PG 25, 61 A: «Di' aÛtoà g|r mōnou (ενν. του νου) dÛnatai Qeōj qewresqai ka^ noe(sqai)» Μ. Βασιλείου, *Εις τον 32 ψαλμόν* 3, PG 29, 329 BC: «Οὐ g|r sark...noj Ἰφqalmoj katamaqōntej tōn Qeōn, pepisteÚkamen e,j aÛtōn, φll| τί toà noà dunfmei di|

νους δεν μπορεί να φτάσει στη γνώση του Θεού, όταν μένει αυτονομημένος και ανεξάρτητος από τη σχέση του με το Θεό. Γι' αυτό ακριβώς οι πατέρες τονίζουν πως αναγκαίες προϋποθέσεις για τη λειτουργία της γνωστικής ικανότητας του νου, προκειμένου να οδηγηθεί στη γνώση του Θεού, είναι η ηθική και πνευματική καθαρότητά του και ο φωτισμός του από το Θεό⁶⁰. Όπως δεν είναι δυνατό, λέει χαρακτηριστικά ο Μ. Βασίλειος, να έχουμε ακριβή αντίληψη των αισθητών πραγμάτων με θλωμένα τα μάτια μας, έτσι ακριβώς δεν μπορούμε να πετύχουμε τη γνώση του Θεού, έχοντας θλωμένο το νου μας από τους ασίγητους θορύβους της σάρκας⁶¹.

Το ίδιο ακριβώς ισχύει και για το φωτισμό του νου. Ο νους δεν μπορεί να ενεργήσει αυτόνομα και ανεξάρτητα από το θείο φωτισμό, για να φτάσει στη γνώση του Θεού. Όπως το μάτι κατά τους πατέρες δεν είναι σε θέση να βλέπει, όταν απουσιάζει το φως, έτσι και ο νους όταν δεν φωτίζεται από το Θεό, περιέρχεται σε κατάσταση πνευματικής αορασίας και τυφλώσεως και παρά την κατά φύση γνωστική ικανότητά του είναι ανίκανος να γνωρίσει το Θεό⁶². Το φως της θείας αποκαλύψεως μόνο ο φωτισμένος από το Θεό νους μπορεί να το συλλάβει. Το βιβλικό υπόβαθρο, στο οποίο στηρίζονται εν προκειμένω οι πατέρες, για να διατυπώσουν τη διδασκαλία τους περί αναγκαιότητας του θείου φωτισμού για τη γνώση του Θεού, είναι ο ψαλμικός στίχος «^{TM}n tū fwt... sou ÑyÒμεγα fĭj» (Ψαλμ. 35, 10), στον οποίο παραπέμπουν συχνότατα⁶³,

---

τῆν θρωμῆνων τῶν φῶρατον καθορίμεν» *Εἰς τὸ "Πρόσεχε σεαυτῷ"* 6, PG 31, 212 B· *Επιστολή 233, Ἀμφιλοχίῳ ἐρωτήσαντι*, 2, PG 32, 865 C. Βλ. και Ν. Μαρτσούκα, «Επιστημονικά, φιλοσοφικά και θεολογικά στοιχεία τῆς Ἐξαημέρου τοῦ Μ. Βασιλείου», στο *Τόμος ἐόρτιος χιλιοστῆς ἐξακοσιοστῆς ἐπετείου Μεγάλου Βασιλείου (379-1979)*, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 117 κ.ε.: Γ. Δ. Μαρτζέλου, *Ορθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός. Μελετήματα δογματικῆς θεολογίας Β'*, Ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 234.

⁶⁰ Βλ. λ.χ. Μ. Αθανασίου, *Κατὰ Ἑλλήνων* 2, PG 25, 5 C – 8 B· 34, PG 25, 68 C – 69 A· Μ. Βασιλείου, *Εἰς τὸν 29 ψαλμόν* 5, PG 29, 317 B· *Ἀνατρεπτικός τοῦ Ἀπολογητικοῦ τοῦ δυσσεβοῦς Ἐννομίου* 2, 16, PG 29, 604 B· *Ἐρμηνεία εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν* 5, 162, PG 30, 385 AB· Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγος 27, Κατὰ Ἐννομιανῶν προδιάλεξις*, 3, PG 36, 13 C – 16 A· Εὐσεβίου Καισαρείας, *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς θεολογίας* 3, 21, PG 24, 1045 AB· Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περὶ τῆς οὐρανίας ἱεραρχίας* 3, PG 3, 209 CD. Βλ. ἐπίσης Γ. Δ. Μαρτζέλου, *Οὐσία και ἐνέργειαι τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸν Μέγαν Βασίλειον. Συμβολή εἰς τὴν ἱστοριοδογματικὴν διερεῦνησιν τῆς περὶ οὐσίας και ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ διδασκαλίας τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 21993, σ. 123 κ.ε. · G. D. Martzelos, «Vernunft und Offenbarung in der Theologie Luthers und in der orthodoxen Überlieferung», στο *Επιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀριστοτελείου Θεσσαλονίκης* 28 (1984), σ. 266 ἐξ.

⁶¹ Βλ. Μ. Βασιλείου, *Εἰς τὸν 33 ψαλμόν* 3, PG 29, 357 BC.

⁶² Βλ. λ.χ. Μ. Βασιλείου, *Ἀνατρεπτικός τοῦ Ἀπολογητικοῦ τοῦ δυσσεβοῦς Ἐννομίου* 2, 16, PG 29, 604 AB· Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, *Ἐρμηνεία εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Ἐναγγέλιον* 11, 9, PG 74, 537 A· Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περὶ θείων ὀνομάτων* 4, 5, PG 3, 700 D· Γρηγορίου Παλαμά, *Υπὲρ τῶν ἱερώς ἠσυχάζόντων 1*, 3, 3, στο Π. Χρήστου, *Γρηγορίου τοῦ Παλαμά Συγγράμματα*, τόμ. 1, Θεσσαλονίκη 1962, σ. 364.

⁶³ Βλ. λ.χ. Μ. Βασιλείου ὅπ. παρ., PG 29, 604 B· *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος* 47, PG 32, 153 B· Γρηγορίου Παλαμά, *Υπὲρ τῶν ἱερώς ἠσυχάζόντων* 2, 3, 27, ὅπ. παρ., σ. 561 ἐξ· 36, ὅπ. παρ., σ. 570· 3, 2, 5, ὅπ. παρ., σ. 684. Πρβλ. Συμεῶν Νέου Θεολόγου, *Ἕμνος ΙΙ*, Sources Chrétiennes (= SC) 156, 236 (48-53)· *Ἕμνος 34*, SC 174, 434 (78-85)· *Ἡθικός λόγος* 3, SC 122, 398, (115-122)· 13, SC 129, 416 (238-240). Βλ. ἐπίσης Γ. Δ. Μαρτζέλου, «Ἡ θέα τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸν ἅγιον Συμεῶν τὸ Νέο Θεολόγο»,

προβάλλοντας με τον τρόπο αυτό την τεράστια σημασία του για τη διαμόρφωση της θεολογικής γνωσιολογίας τους.

Μάλιστα ο ψαλμικός αυτός στίχος αποτελεί ιδιαίτερα για τους Καππαδόκες πατέρες τη βιβλική βάση όχι μόνο της διδασκαλίας τους για τη γνώση του Θεού γενικά, αλλά και ειδικότερα της διδασκαλίας τους για την προοδευτική γνώση των θείων προσώπων. Τα πρόσωπα της Αγ. Τριάδος αποκαλύπτονται και γνωρίζονται κατά τους Καππαδόκες προοδευτικά: το Άγ. Πνεύμα κατά την προοδευτική αυτή πορεία αποκάλυψης και γνώσης των θείων προσώπων ενεργεί σαν τον ήλιο που με τη φωτιστική του ενέργεια αποκαλύπτει μέσα στο φως του, σ' όποιον βεβαίως έχει καθαρά τα πνευματικά του μάτια, την εικόνα του Θεού του αοράτου, δηλ. τον Υιό. Βλέποντας δε κάποιος τη εικόνα του αοράτου Θεού, μπορεί να αναχθεί γνωστικά στο άρρητο κάλλος του αρχετύπου, δηλ. τον Πατέρα. Με άλλα λόγια το Άγ. Πνεύμα επέχοντας τη θέση του φωτός κατά την αποκαλυπτική και γνωστική αυτή διαδικασία επιτελεί το έργο του φωτισμού, έτσι ώστε να καθίσταται ορατή η εικόνα του αοράτου Θεού, δηλ. ο Υιός. Είναι αδύνατο να γνωρίσει κανείς τον Υιό χωρίς το φωτισμό του Αγ. Πνεύματος. Ο νους φωτιζόμενος από το Άγ. Πνεύμα βλέπει κατ' αρχήν τον Υιό, και θεωρώντας τον Υιό βλέπει κατόπιν σ' αυτόν σαν σε εικόνα τον Πατέρα⁶⁴. Και όπως είναι αδύνατο, τονίζει ο Μ. Βασίλειος, να φτάσει κανείς στη γνώση της εικόνας του αοράτου Θεού, δηλ. του Υιού, χωρίς να φωτίζεται από το Άγ. Πνεύμα, έτσι είναι αδύνατο να αποχωρίσει κανείς από την εικόνα το φως, γιατί το φως ως αίτιο της οράσεως οράται κατ' ανάγκη πάντοτε μαζί με τα ορατά⁶⁵. Με την έννοια αυτή το Άγ. Πνεύμα ως φως οράται κατά τους Καππαδόκες πάντοτε μαζί με τον Υιό, τον οποίο και αποκαλύπτει. Η όλη εν προκειμένω διδασκαλία των Καππαδοκών για την αναγκαιότητα της φωτιστικής παρουσίας του Αγ. Πνεύματος, προκειμένου να επιτευχθεί η γνώση του Υιού στηρίζεται εξ ολοκλήρου στον ψαλμικό στίχο «*Ἰησὺς ὁ υἱὸς τοῦ πατρὸς ὁ ἀληθινὸς, ὁ φωτίζων*

στο Διακονία και λόγος (Χαριστήριος Τόμος προς τιμὴν του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος Χριστοδούλου), Εκδόσεις "Ἀρμός", Αθήνα 2004, σ. 134.

⁶⁴ Βλ. Μ. Βασίλειο, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος* 47, PG 32, 153 Β· *Επιστολή* 226, *Τοὺς υφ' εαυτὸν ἀσκηταίς*, 3, PG 32, 849 Α· Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγος* 34, *Εἰς τοὺς Αἰγύπτου ἐπιδημήσαντας*, 13, PG 36, 253 Α· *Λόγος* 40, *Εἰς τὸ ἅγιον βάπτισμα*, 34, PG 36, 408 C· Γρηγορίου Νύσσης, *Εγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Στέφανον τὸν πρωτομάρτυρα*, PG 46, 717 Α. Βλ. και Β. Ψευτογκά, «Φυσική και μεταφυσική του φωτός στο Μ. Βασίλειο», στο *Βασιλείας (Εόρτιος τόμος ἐπὶ τῇ συμπληρώσει 1600 ἐτῶν ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Μ. Βασίλειου)*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 108 ἐξ· Γ. Δ. Μαρτζέλου, *Οὐσία και ἐνέργειαι τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸν Μέγαν Βασίλειον. Συμβολή εἰς τὴν ιστορικοδογματικὴν διερεύνησιν τῆς περὶ οὐσίας και ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ διδασκαλίας τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 21993, σ. 142 ἐξ.

⁶⁵ Βλ. *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος* 64, PG 32, 185 BC.

πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον»⁶⁶, οράται μόνο μέσα στο φως του Αγ. Πνεύματος⁶⁷.

Στο σημείο αυτό πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι η όλη πατερική διδασκαλία για τη γνώση του Θεού δεν αναπτύσσεται με βάση την πλατωνική γνωσιολογία, όπως ισχυρίζονται ορισμένοι δυτικοί ερευνητές⁶⁸, αλλά με βάση τον παραπάνω ψαλμικό στίχο και έχει ως εκ τούτου πέρα για πέρα βιβλικό υπόβαθρο. Είναι χαρακτηριστικό ότι, αν και οι πατέρες έχοντας ελληνική παιδεία γνώριζαν ασφαλώς την πλατωνική διδασκαλία, κατά την οποία είναι αναγκαίος ο φωτισμός του νου από την ιδέα του αγαθού για τη γνώση του κόσμου των ιδεών⁶⁹, εντούτοις για τη θεμελίωση της διδασκαλίας τους για τη γνώση του Θεού δεν επικαλούνται πλατωνικά επιχειρήματα, αλλά μόνο βιβλικά χωρία και κυρίως τον ψαλμικό στίχο που αναφέραμε⁷⁰.

Συμπέρασμα

Ύστερα απ' όσα είπαμε προκύπτει νομίζουμε σαφώς ότι το βιβλίο των *Ψαλμών* δεν υπήρξε για τους πατέρες της Εκκλησίας απλώς ένα βιβλίο της Π. Διαθήκης με τριαδολογικές και χριστολογικές προτυπώσεις ανταποκρινόμενο στις λατρευτικές ανάγκες των Χριστιανών, αλλά αποτέλεσε και τη βάση της δογματικής ανάπτυξης και διαμόρφωσης της ορθόδοξου θεολογίας κατά την αντιμετώπιση των κατά καιρούς εμφανισθέντων αιρετικών. Τόσο η ορθόδοξη Τριαδολογία και Χριστολογία όσο και η ορθόδοξη γνωσιολογία αναπτύχθηκαν και διαμορφώθηκαν από τους πατέρες με βάση την τριαδολογική, χριστολογική και γνωσιολογική κατανόηση και ερμηνεία του βιβλίου των *Ψαλμών*. Το γεγονός αυτό δεν αναδεικνύει μόνο την καθοριστική σημασία του βιβλίου αυτού για την ανάπτυξη και διαμόρφωση του ορθόδοξου δόγματος, αλλά υπογραμμίζει και τη στενή και άρρηκτη σχέση γενικότερα της Π. Διαθήκης με την ορθόδοξη δογματική θεολογία, πράγμα που δυστυχώς μερικές φορές υποβαθμίζεται ή και αγνοείται παντελώς από ορισμένους βιβλικούς θεολόγους στον τόπο μας. Και αυτό θα πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη από τη σύγχρονη ορθόδοξη θεολογία και ιδιαίτερα την ελληνική που έχει κυρίως από τα μέσα του περασμένου αιώνα αναγεννηθεί μέσα στα νάματα της πατερικής παραδόσεως.

⁶⁶ Πρβλ. *Ιω.* 1, 9.

⁶⁷ Βλ. όπ. παρ. 47, PG 32, 153 A.

⁶⁸ Βλ. π.χ. K. Unterstein, *Die natürliche Gotteserkenntnis nach der Lehre der kappadocischen Kirchenväter Basilius, Gregor von Nazianz und Gregor von Nyssa*, II Teil, Straubing 1902-1903, σ. 48· H. Dörries, όπ. παρ., σ. 53 εξ· E. von Ivánka, *Übernahme und Umgestaltung des Platonismus durch die Väter*, Johannes Verlag, Einsiedeln 1964, σ. 170 κ.ε· 391 κ.ε.

⁶⁹ Βλ. Πλάτωνος, *Πολιτεία* 508 b εξ.

⁷⁰ Βλ. και Γ. Δ. Μαρτζέλου, όπ. παρ., σ. 125, υποσ. 2.